

Hegel a gondolkodás legfejlettebb formájáról

VAS IDA

A gondolkodás és gyakorlat összefüggése fontos, de viszonylag kidolgozatlan problémája a marxista filozófiának. Hegel munkássága ennek a megoldásához is jelentős forrásul szolgálhat. Ahhoz, hogy az adott kérdés megoldásához e forrásból meríthessünk, Hegelnek a gondolkodás legfejlettebb formájára vonatkozó nézeteit kell feltárnunk. A gondolkodás e szintjén található ugyanis meg Hegelnél a legtisztábban a gondolkodás és gyakorlat összefüggése. Itt elemzi Hegel azt a formát — az eszmét —, amely a gondolkodásnak összes lényeges jellegzetességeit kifejezett formájukban tartalmazza.

A Hegel logikai műveivel való munkának van egy bizonyos előfeltétele: megköveteli a „talpra állítást”. Hegelnél az Abszolútum az, amely — önmagát gondolva, s e tevékenysége során sajátmagából kifejlesztve a világ különböző meghatározottságait — gondolkodik. Nála tehát a gondolkodás demiurgoszként, az embertől elszakítva, téren és időn túl, illetve kívül funkcionál. Mivel azonban a gondolkodás csak mint emberi gondolkodás létezik, azaz csak emberi lehet, a hegeli Abszolútumban nem láthatunk mást, mint csak az emberi gondolkodást. Bár az Abszolútumnak ez a „talpára állított” értelmezése szűkebb, mint a hegeli felfogás — amely szerint a gondolkodás a mindent teremtés funkciójával rendelkező —, mégis a Hegel gondolataiból immanensen, a hozzájuk való „következtetés” ragaszkodásból szükségszerűen következnek. Miért? Azért, mert a Hegel által leírt fejlődési folyamat „igazsága” — amely Hegel felfogásában a lényeknek felel meg — a konkrétság, ebből pedig következik, hogy a gondolkodás lényege a konkrét gondolkodás. Ez a konkrét gondolkodás viszont nem más, mint az, amely a természetben él és funkcionál — Hegel ugyanis arról beszél, hogy az általa jellemzett folyamat igazsága a természetben élő „szemlélet”. Mivel pedig gondolkodás csak emberi gondolkodás lehet, a természetben élő „szemléletet” tulajdonképpen nem foghatjuk fel másként, mint az ember gondolkodását. De ha ez egyben a folyamat igazsága is, akkor jogosult az egész folyamatot a természetben és társadalomban élő ember gondolkodási folyamata fejlődésének tekinteni.

A hegeli folyamat ilyenként való értelmezése nem zárja ki — ellenkezőleg, vele egységben érvényes — azt az értelmezést, hogy Hegel a gondolkodást — amikor fejlődési folyamatát az Abszolútum fejlődési folyamatává hiposztazálja — elszakítja a konkrét embertől és ezzel elvonttá teszi, s így ez fejlődésében a legjobb esetben is csak „levésben” lehet a konkrétság felé. Lényegében tehát a gondolkodás Hegel által ábrázolt fejlődési folyamata elvont. Mivel pedig a hegeli aktus „elvont, . . . ezért tartalma is csupán *formális*, a minden tartalomtól való elvonatkoztatás által létrehozott tartalom lehet”, formái „ezért . . . minden tartalommal szemben közömbös, ugyanakkor éppen ezért minden tartal-

lomra érvényes *elvonatkoztatási formák*, a gondolkodási formák, a logikai kategóriák, elszakítva a *valóságos* szellemtől és a *valóságos* természettől". (Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp., 1962. — a továbbiakban: Kéziratok — 114—115. o.) A világ lényegévé emelt gondolkodás — az Abszolútum — csak így, emberi konkrétságát elveszítve lehet mindennek a lényege.

De mivel a folyamat igazsága Hegel szerint a konkrét, ezért mondhatjuk mindennek ellenére, hogy Hegel mintegy „feladja” ezt az elvont gondolkodást: a *Logikában* ábrázolt egész fejlődési folyamat annak igazolása, hogy a gondolkodás csak tartalmas, természetben funkcionáló lehet, ez pedig — materialistán értelmezve — azt jelenti, hogy a természetben és társadalomban élő ember gondolkodása.

Az, hogy Hegelnél az elvont gondolkodás „feladása” jut kifejezésre abban a mozzanatban, hogy a gondolkodás igazságává bizonyos értelemben a természetben funkcionáló szemléletet teszi már Marx gondolataiban is megtalálható: „Az abszolút eszme, az *elvont* eszme, amely...’ önmagának abszolút igazságában *elhatározza* magát, hogy különösségének, vagyis az első meghatározásnak és másletének mozzanatát, a *közvetlen eszmét* mint visszfényét, magát mint *természetet* szabadon magából kibocsátja’... , ez az egész oly furcsa és barokk módon viselkedő eszme”, amely Marx szerint „a hegelianusoknak szörnyű fejfájásokat okozott... nem más, mint az elvonatkoztatás, azaz az elvont gondolkodó, amely tapasztalattól okultan... néminemű... feltételek mellett arra határozza el magát,... hogy a *természetet*... egyszer megnézze magának. Az elvont eszme, amely közvetlenül *szemléléssé* lesz, egyáltalán nem más, mint az elvont gondolkodás, amely feladja magát... A logikának a természetfilozófiába való... egész átmenete nem más, mint — az elvont gondolkodó számára (ti. Hegel számára — V. I.) oly nehezen eszközölhető és ezért általa oly kalandosan leírt átmenet az *elvonatkoztatásból* a *szemlélésbe*.” (Uo. 115—116. o.)

A logikai folyamat alanyának fejlődésében — illetve pontosabban: önmagát gondolásában — mi az emberi gondolkodás fejlődési folyamatát látjuk. Feladatunk elvégzéséhez tehát a fejlődési folyamatnak azt a szintjét kell megjelölnünk, amely a gondolkodás legfejlettebb formája, szintje.

A Hegel által ábrázolt fejlődési folyamatnak három szintje van: a lét, a lényeg és a fogalom — a fejlődési folyamat keresett szintje tehát a fogalmi szint.

A fogalmi szint azonban maga is hármas felosztású — rendre: „a szubjektivitás”, „az objektivitás”, és „az eszme” —, ebből tehát következik, hogy a logikai folyamat *általunk keresett szintje az eszme szintje*.

Jellemezzük ezek után nagy vonalakban az eszme szintjét.

Először is érvényes rá az, hogy a személyiség szintje, mégpedig azért, mert a személyiségjelleg a fogalmi szint egyik meghatározottsága: „A fogalom... sajátja a *személyiség*.” (A logika tudománya II. köt. Akadémiai Kiadó, 1957. — a továbbiakban: Logika II. — 421. o.)

Továbbá: Hegel az eszmét a szubjektivitás és objektivitás egységének jellemzi: valamint olyan tudásnak, amelyben a megismerés és a cselekvés kiegyenlítődt.

Az eszmének nem minden jellegzetességét soroltuk itt fel — Hegelnél az eszmének még számos más tulajdonsága is megtalálható. Válogatásunk alapja: feltárni az eszmének azokat a meghatározottságait, amelyek a spekulatív módszer szerinti tárgyalásból — pontosabban: szemléletből — következnek. Válogatásunk alapja tehát a spekulatív módszer. Hegelnél a módszer az

Abszolutum, vagyis a gondolkodás fejlődési módja. Ezért e gondolkodás pozitív jellegét, tényleges — azaz marxista számára is érvényes — jellegzetességeit csak akkor tudjuk feltárni, ha előbb feltárjuk, azaz tisztán látjuk a spekulatív módszer lényegét. A Hegel által ábrázolt gondolkodási folyamat lényegét a legvégső fokon a spekulatív módszer lényegének feltáráásával érthetjük meg, mivel Hegel — azon az elvi alapon, hogy ez a gondolkodás legfejlettebb *mozgásformája* — ezt a formát alkalmazza az Abszolutum fejlődésének elemzésénél. A spekulatívnak a kettős jellege — tehát egyrészt az, hogy a gondolkodás legfejlettebb mozgásformája, másrészt pedig az, hogy a legfejlettebb tárgyalási mód ezt a mozgást mint módszert igényli — egységet alkot Hegelnél, s a spekulatív módszer elemzése így e legfejlettebb mozgásformának és a legfejlettebb módszernek, azaz tárgyalási módnak lényegére egyaránt derít fényt.

A módszer lényegének feltárása legfőképpen pedig azért lényeges, mert anélkül nem láthatjuk, hogy az eszmének mely meghatározottságai következnek legközvetlenebbül a spekulatív módszerből. E meghatározottságok pedig az eszme leglényegesebb jellegzetességei.

A módszernek három foka van: „*a) az elvont vagy értelmi, b) a dialektikus vagy negatívan-ésszerű, c) a spekulatív vagy pozitívan-ésszerű.*” (Enciklopédia I. köt. Akadémiai Kiadó, 1950. — a továbbiakban Enciklopédia I. — 132. o.), s ezek közül Hegel szerint a legutóbbi — a spekulatív — a legfejlettebb.

A spekulatív módszer Hegel szerint „felfogja a meghatározások egységét ellentétességükben, az *affirmatív*at, amely feloldódásukban és átmenetükben benne foglaltatik.” (Uo. 140. o.) Hogy honnan adódik az ellentétes afirmatív és hogy mi az egység, azt csak az előző módszerek ismeretében érthetjük meg. A spekulatív ugyanis éppen kifejlett módszer jellege miatt az előző módszerek igazsága, és ez a jellege Hegelnél azt jelenti, hogy az előzők jellegzetességeit meghaladva magában foglalja:

Jellemezzük tehát mindenekelőtt a spekulatív szint előtti módszereket.

Az értelmi módszer Hegel szerint „megáll a szilárd meghatározottságnál és ennek másokkal szemben való különbözőségénél”. (Uo. 133. o.) Ebből következik, hogy ha ezzel a módszerrel közeledünk a dolgokhoz, akkor „az előttünk levő tárgyakat határozott különbségeik szerint fogjuk fel”, azaz hegeli példával illusztrálva mondottakat: „a természet szemléletében megkülönböztetünk anyagokat, erőket, nemeket stb. és ebben az elszigeteltségükben rögzítjük meg őket.” (Uo.)

Ezt a módszert tehát a szétválasztó és elvonó jelleg jellemzi, elve az azonosság, amelyet Hegel egyszerűen „önmagára való vonatkozásnak” lát.

Az „azonosság-elv” és az „elvonó-jelleg” kifejezések megtéveszthetnek, ha nem szigorúan „önmagára való vonatkozásnak” tekinthetjük őket. Ha ugyanis e fogalmakat itt is a köztudatban élő jelentésük szerint használnánk, akkor az értelmi módszernek éppen a megkülönböztető mozzanatát, azt, hogy „határozott különbségeik szerint” fogjuk fel a dolgokat, nem tudjuk megérteni. Az elvonatkoztatásnak a filozófiai szóhasználatban általában az az értelme, hogy valamit kiemelünk, és a többi lényegtelennek minősítjük. Ezért, és mivel Hegel az értelmi módszer jellegzetességének az azonosságot tekinti, az ember könnyen hajlik arra, hogy ezt a módszert a különböző dolgokban meglevő *azonos kiemelésének* és a különbségektől való elvonatkoztatásnak lássa. Ekkor pedig már messze eltérünk a hegeli értelmezéstől. Hegel éppen abban látta az értelmi szint lényegét, hogy a dolgot a maga adottságában, csak „önmagára” való vonatkozásában tekintjük, tehát anélkül, hogy meglátnánk

benne a más tárgyakkal való azonost; ez ugyanis elképzelhetetlen anélkül, hogy a másra való vonatkozás is meg ne jelenjék — a másra való vonatkozás pedig már túl van az értelmi módszer határain.

A másra való vonatkozás módszere Hegel szerint a második szint, a negatíván-ésszerű vagy dialektikus módszer. Ugyanis: „A *dialektikus* mozzanat az ilyen véges meghatározások önmegszüntetése s a velük ellentétes meghatározásokba való átmenetele.” (Uo. 136. o.) Mivel ez a szint az előzőre épül, a „másra való vonatkozáson” túl az „önmagára való vonatkozást” is tartalmazza.

Ez a másra való vonatkozás azonban Hegel véleménye szerint ismét nem egysíkú. Ezért különíti el a dialektikus jelleget a pusztán csak reflexiós jellegtől a másra való vonatkozáson belül. „A reflexió a túlmenés az elszigetelt meghatározottságon és ennek oly vonatkozásba hozatala, amely által viszonyba kerül mással, egyébként pedig megmarad elszigetelt érvényességében. A dialektika ellenben az az *immanens* túlmenés, amelyben az értelmi meghatározások egyoldalúsága és korlátolttsága annak mutatkozik meg, ami, tudniillik negációjuknak.” (Uo.)

Hogyan kell érteni mármost a dialektikusnak a reflexiótól való elkülönítését? Mi a reflexió?

Hegel erre a következőket válaszolja: „... a közvetlenségétől elidegenedett látszat számára ez az idegen nyelvű szavunk van: *reflexió*.” (Logika II. 12. o.) Ez a megállapítás a reflexió „másra való vonatkozás” jellege mellett szól.

Hegel azonban magát a reflexiót sem jellemzi egységesnek, hanem külső és szellemes formáiról beszél.

„A szellemes „a lényeg önmagában való látszása”. Ezzel Hegel azt vallja, hogy az ellentétes meghatározás, amelybe — a szellemes reflexió szférájában — a megismerés mozgása átmegy, nem akármilyen „más”, hanem a lényegnek mása, az, amit általában úgy szoktunk nevezni, hogy „önmaga mása”.

A külső reflexió ugyan már átmeneti, de annyiban különbözik a szellemestől, hogy még csak a különbség, nem pedig az ellentét szintjén jelenti az az ellentétes meghatározásba való átmenetet, vagyis az a más, amelybe átmegy, nem feltétlenül az „önmaga mása”.

Amikor tehát Hegel a reflexió és a dialektikus között különbséget tesz, akkor a külső reflexió és a dialektikus között tesz különbséget. A dialektikus már az ellentétnek a foka, míg a reflexió még csak a különbségé.

A másra való vonatkozáson belüli fejlődést — tehát a külső reflexió és a dialektikus szint különbségét — akkor értjük meg, ha emlékezetünkbe idézzük, hogyan jellemzi Hegel a dolgok meghatározottságának fejlődését a különbségtől az ellentétig. A reflexió a különbség, az ellentét pedig a negatív dialektika szintjének felel meg. (A különbség és ellentét dialektikus viszonyának ismeretét feltételezzük.)

De vizsgáljuk tovább a módszerek jellegzetességeit.

Mi a spekulatív módszer tulajdonsága? A dialektikussal az ellentét fokáig jutottunk el, a két egymástól legtávolabb álló, de az „egymás másai” viszonyt kifejező meghatározásig. A dialektikus szint igazsága Hegel szerint a spekulatív. A spekulatív módszer tehát az egységbe tételezést követeli meg, így ennek megfelelően a két ellentétes pólusú meghatározás egységbe tételezése, azaz az önmagára és másra vonatkozás egységének, vagyis az ellentmondásosnak a szintje.

Az egységet Hegel nem nyugalomnak értelmezi. Meg is mondja, hogy az „egység” kifejezés félrevezet, mert nyugalom képzetét kelti: „*nyugalmasan*

megmaradó azonosságot fejez ki.” (Enciklopédia I. 303. o.) A *Logikában* viszont — a kanti antinómiákat bírálva — arról beszél, hogy az egységet mozgásként kell látnunk. A kanti dialektika Hegel szerint a második szint, az ellentét foka, a pozitív és negatív egységének mint meghatározásnak a felállítása. Kant a két pólust nem egységesnek látta, s erre mondta Hegel, hogy márpedig „azoknak a meghatározásoknak, amelyeket a két tétel kifejez, teljében egyesülniök kell”. Az egyesülés jellegéről pedig azt, hogy ez „olyan egyesülés, amely azután csak mint egyszerre össze nem egyeztethető nyugtalansága, mint egy mozgás fejezhető ki”. (A logika tudománya. I. köt. Akadémiai Kiadó, 1957. — a továbbiakban: Logika I. — 67. o.)

Arra a kérdésre tehát, hogy mi a spekulatív módszer, amellyel Hegel a kifejtett gondolkodás jellegzetességeit kutatja, Hegel szellemében azt válaszolhatjuk: olyan módszer, amely a dolgok lényegét — ezek belső immanens természetét feltárva — ellentétes természetűnek jellemzi.

Ha a marxi terminológiával akarjuk jellemezni a spekulatív módszert, akkor „az ellentétek egysége” meghatározottságot kell figyelmünk középpontjába állítani. Hegel ugyanis az elmondottakon túl a következőképpen jellemzi a spekulatív módszert: „az ellentétesnek egységében való felfogása, vagy a pozitívnek a negatívban való megragadása: a *spekulatív*.” (Uo. 32. o.) S ha figyelembe vesszük a spekulatív módszernek ezt a meghatározottságát, akkor elmondhatjuk, hogy Hegel nem mást nevezett spekulatívnak, mint amit a marxizmus általában dialektikusnak nevez. (Természetesen ezzel a spekulatív módszernek nem a teljes meghatározottságát adtuk meg, hanem csak bizonyos szempontból jellemeztük. Hiszen mivel e módszer a hegeli szubsztancia kifejlődésének módja is, szoros kapcsolatban van a szubsztancia jellegzetességeivel, pozitív és negatív tulajdonságaival egyaránt. A spekulatív módszer e további jellegzetességeitől azonban jelen fejtegetéseinkben elvonatkoztatunk.)

Válogatásunk alapjához visszatérve azt mondhatjuk: az eszmének azokat a tulajdonságait választottuk ki elemzés céljára, amelyek az ellentétek egysége jellegzetességeit legközvetlenebbül mutatják.

Az eddig elmondottakat feladatunkra vonatkoztatva azt mondhatjuk: ha Hegel szerint a gondolkodás legfejlettebb formája a spekulatív jellegű mozgással rendelkezik, és a spekulatív módszerrel jellemezhető, akkor az eszme szintjén megjelenő gondolkodásnak ellentétes meghatározottságokkal kell rendelkeznie. S hogy valóban ilyennek tekintette, ezt az eszme már említett hegeli jellegzetességei is bizonyítják.

A nehezebb feladat annak feltárása, hogy e meghatározottságok mögött a gondolkodás milyen konkrét és tényleges jellegzetességei rejlenek. Csak így tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy milyen jellegű tudás az eszme, illetve hogy konkrétan milyen jellegzetességekkel rendelkezik azon belül — és azon túl, —, hogy ellentétes meghatározások egysége.

Elsőnek az eszme azon meghatározottságát kell megvizsgálnunk, hogy a szubjektivitás és objektivitás egysége. Ennek lényegét „A szubjektivitás” és „Az objektivitás” c. fejezet elemzésével fedhetjük fel.

A szubjektivitásról szóló fejezetben Hegel a szokásosnak nevezett logikai kategóriákat, a fogalmat, az ítéletet és a következtetést tárgyalja. Mivel Hegel szerint is ez a fejezet rejtja a szokásos logikai anyagot, és mivel szerinte is a logika a megismerés tudománya, azt kell mondanunk, hogy ez a fejezet a megismerés tevékenységének elemzése. Részletesebben nem foglalkozunk vele, mert akkor a megismerés mozgását a fogalom, az ítélet és a következtetés kategóriáiban

kellene követnünk; ez pedig egyrészt maga is jelentős feladat lenne, mert egyelőre még megoldatlan, másrészt nem is feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az eszme-szint gondolkodásának jellegzetességeit feltárjuk. (Legalábbis az olyan mélységű feltáráshoz nem szükséges, amilyenre jelen dolgozatunk vállalkozik.)

Az objektivitásról szóló fejezetben Hegel az objektív valóság mozgását ábrázolja. Abból, hogy Hegel az eszmét a szubjektivitás és objektivitás egységének s egyben az ebből az egységből adódó tudásnak is jellemezte, következik, hogy ez a tudás csak olyan ismeret lehet, amelyben a szubjektum megismerő tevékenysége és az objektív valóság egységet alkot; vagyis olyan tudás, amely adekvátan tükrözi a valóságot.

Mivel azonban a Hegel által ábrázolt egész fejlődési folyamat a szubjektum fejlődési folyamata is, az objektivitásban — azon túl, hogy az objektív valóság mozgását látjuk benne — meg kell találnunk a szubjektumnak, a személységnek azt a mozgását, tevékenységét is, amelyet megillet az objektív jelző.

Láttuk, hogy „A szubjektivitás” c. fejezet a megismerő tevékenység elemzése, és ismerjük az eszmének azt a meghatározottságát is, hogy önmagának abszolút tudása, amelyben „kiegyenlítődt megismerés és cselekvés”.

Logikus lenne tehát, hogy „Az objektivitás” fejezetben a szubjektum tevékenységének cselekvés-oldalát találjuk meg — természetesen, és ezt tegyük hozzá, ha Hegelnek igaza van.

Elemezzük tehát „Az objektivitás” c. fejezetet, győződjünk meg hipotézisünk helyességéről.

Bevezetőül előre kell bocsátanunk, hogy itt egy továbbifontos problémát érintünk majd: Hegel és a gyakorlat viszonyának kérdését — amelyről a vélemények erősen eltérnek. Anélkül, hogy ezekkel polemizálnánk, pusztán saját véleményünket kívánjuk kifejezni. A dolgozat szerkezeti felépítésében azonban emiatt eltolódik a hangsúly az objektivitás javára, ami ellentmondásnak tűnik, mert azt vallottuk, hogy az eszme a szubjektivitás és objektivitás egysége. Az objektivitás problematikussá jellege miatt azonban erre szükség van.

Nézzük ezek után az objektivitást. Három részre oszlik: a mechanizmusra, a kemizmusra és a teleológiára. Ezek az objektivitás fejlődési szintjei. De hogyan kell érteni ezt az objektivitást, mi a lényege? Erre a választ a teleológia lényegének, vagyis a célnak az elemzése adhatja meg: a cél Hegel szerint a mechanizmus és a kemizmus igazsága. Mivel pedig Hegelnél valaminek az igazsága mint szint a kifejezett lényeget jelenti, az objektivitás lényegét a célszerűség szintjén kell keresni.

Mi a cél? „A cél . . . a szubjektív fogalom mint lényeges törekvés és vagy, hogy külsőleg tételeződjék.” (Logika II. 340. o.) A célszerűségben a szubjektív fogalom — a megismerés eredménye — eszközzel kifelé irányul az objektumra. Az eszköz által létrejön egy közvetítés az objektum és a szubjektív fogalom külsőleg tételeződni vágyó irányulás, a céltudatosság között. Az eszköz működése, azaz a közvetítés Hegel szerint „az ész csele” jelleggel rendelkezik, mert az jellemzi, hogy „engedi az objektumokat saját természetüknek megfelelően hatni egymásra, . . . mégis anélkül, hogy közvetlenül beleavatkoznék ebbe a folyamatba, csak a *maga* célját viszi véghez”. (Enciklopédia I. 297. o.)

Próbáljuk közérthetően megfogalmazni, milyen tevékenységről beszél Hegel a célszerű irányulás elemzésekor.

Marx egy helyen ezt írja a munkaeszközzel: „A *munkaeszköz* olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás önmaga és a munka-

tárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegül szolgálnak. A munkás felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek *saját céljának megfelelően* mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra. . .” (A tőke. I. köt. Szikra, 1955. 171—172. o.)

A munkaeszkörről és munkafolyamatról adott jellemzés már az első pillantásra is hasonlóságot mutat „Az objektivitás” c. fejezetben az ész cseléről leírtakkal. A célszerűség eszköze tehát nem más, mint a munkaeszköz! Ha pedig Hegelt tovább olvassuk, akkor végleg meggyőződhetünk arról, hogy a hasonlóság nem véletlen, hogy a célszerűség eszköze valóban a munkaeszköz, s ezen túl az objektivítás tevékenysége a személyiségnek az a tevékenysége, amelyben elképzeléseit az objektív valóságban — *eszköz közvetítésével* — realizálja, vagyis a gyakorlati tevékenység: „... az eszköz magasabbrendű a külső célszerűség véges céljainál; — az eke tisztelereméltőbb mint közvetlenül az általa szerzett élvezetek és a célok. A szerszám fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak és feledésbe mennek. Szerszámaiban van az ember hatalma a külső természet felett, bár céljai szerint sokszorosan alá van neki vetve.” (Logika II. 346. o.)

Az objektivitás tehát a gyakorlati tevékenység.

*

Eddig az objektivításban rejlő tevékenységet elemeztük.

Az objektivitás jellegzetessége azonban az eredmény-oldalról is megközelíthető. Pontosabban: abból a célból, hogy gazdagabban tárhassuk fel az eszme objektivítás-fázisának jellegzetességét, jellemezhetjük az eredmény, az objektum aspektusából is.

A folyamat elemzésének eredményeként felállított hipotézisünket itt is alkalmazzuk, s ezért, ha egészen pontosak akarunk lenni, azt kell mondanunk: elemezzük az eszme objektivítás-fázisának eredményét, azaz az objektumot, és nézzük meg: feltevésünk alapján hogyan kell értelmeznünk, pontosabban: elemezhető-e feltevésünk szerint?

Az objektum Hegel szerint a készen talált valóság, „együttal mint a megvalósult abszolút cél van meghatározva, de nem mint a kereső megismerésben pusztán mint objektív világ a fogalom szubjektivitása nélkül, hanem mint objektív világ, amelynek belső alapja és valóságos fennállása a fogalom”. (Uo. 420. o.)

Ha az objektum a megismerő és cselekvő tevékenység egységének eredménye, és ha ezek a tevékenységek az emberi szubjektum tevékenységei, akkor az objektivitás olyan valóság, amely a megismerő és cselekvő emberi tevékenység eredménye.

Hegel szerint az objektív „lelke” a fogalom.

Mivel objektívnek általában azt nevezzük, ami az emberi tudattól független, első pillanatban nyilván elutasítjuk az objektívnek ezt a felfogását. E felfogásnak azonban van racionális magva is.

Mivel az objektum a megismerő és cselekvő tevékenység egységének, a céltudatos tevékenységnek eredményeként jött létre — a megismerés és cselekvés egysége ugyanis, amelyről Hegel beszélt, csak a céltudatos tevékenység lehet —, az eszme tevékenységeként adódó objektumban a munkaterméket kell látnunk. Ha Hegel fogalomkategóriáját nem pusztán a megismerés egy kategóriájának értelmezzük — mint ahogyan nem is tisztán csak az —, hanem

a szubjektivitás és az objektivitás *tevékenysége* egységének, akkor az objektív misztikus hegeli megfogalmazásában meg kell látnunk — a tudat jellegzetességének minősítve, azaz a feje tetején állva — azt az elvet, hogy *a valóság lényege a céltudatos tevékenység*. S ezzel Hegel, bár misztikus megfogalmazásban, egészen közel kerül a munkaértékelméletéhez. Ahhoz az elvi állásponthoz, amelyet továbbfejlesztve úgy fejezhetünk ki, hogy a tőke alkotórészei közül az értékalkotó a „v”.

No de ez már nagyon is merész állítás a szerző részéről, mondhatná valaki — Hegel és az értékelmélet! Állításunk azonban nem merész — sőt nem is új. Marx, Hegel munkafelfogását elemezve, egy helyen maga írja: Hegel a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll, „a munkát úgy ragadja meg, mint az ember *lényegét*, magát igazoló lényegét”. (Kéziratok 105. o.)

A munkának „a magát igazoló” lényege abból adódik, hogy a „belsőnek megnyilatkozása”. A célszerűségnek ezt a jellegzetességét fejezi ki — csak természetesen általánosítva — „a belsőnek realizálódása” jellegzetesség. Hegel szerint: „Nyelv és munka olyan megnyilatkozások, amelyekben az egyén nem magánvalósága szerint tartalmazza és bírja magát, hanem a belsőt egészen magán kívül juttatja és másnak szolgáltatja ki.” (A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó, 1961. — a továbbiakban: Fenomenológia — 162. o.)

Marx azzal a megállapítással, hogy Hegel a nemzetgazdaságtan álláspontján áll a munka lényegének megítélésében, nem más akar kifejezni, mint azt, hogy Hegel a maga rendszerében ugyanahhoz a következtetéshez jutott a munkatermék és a munka jellegét illetően, ahová a közgazdaság vonalán az angolok jutottak. S hogy Hegel valóban a nemzetgazdaságtan álláspontján áll, azt az is igazolja, hogy az objektumot más vonatkozásban mint tulajdont jellemzi. A hegeli idézet, amelyet Marx „A hegeli államjog kritikája” című művében kiemelt, a következő: „A létezés mint meghatározott lét lényegileg másért való lét. . . a tulajdon. . . De az *a k a r a t* létezéseként csak egy másik személy *a k a r a t a s z á m á r a* van mint másért-való.” (Marx—Engels Művei I. köt. Bp., 1957. 307. o.)

A meghatározott lét Hegelnél a konkrét lét, a külsővé vált lét, vagyis a levés objektíválódásának eredménye: az objektum. Láttuk fentebb, hogy ez az objektum a céltudatos tevékenység realizálódásának, objektíválódásának, azaz a munkának az eredménye.

S nézzük most, hogyan jellemzi Marx a tulajdont a Gazdasági-filozófiai kéziratokban: „A *magántulajdon*. . . elemzés révén a *külsővé-idegenné vált munka*, azaz a *külsővé-idegenné vált ember*, az elidegenült munka, az elidegenült élet, az *elidegenült ember* fogalmából adódik.” (53. o.) A tulajdon lényegének marxi és hegeli meghatározása tehát, mint látjuk, alapjában egyezik. Az elidegenülés eredménye Hegelnél az objektum, a meghatározott lét. Hegel azonban mindezt misztikusan, az „Abszolútum” fejlődési folyamatában ábrázolja. Ez az Abszolútum azonban a szubjektív és objektív egysége, így a munkaviszonyt és kialakulását, fejlődését ábrázolja, mégpedig mint az Abszolútum (az ember) lényegének, tevékenységének s egyszersmind a tevékenység eredményének, produktumának igazolódását.

Hegel tehát az abszolútum fejlődésében a munkatevékenység fejlődését ábrázolta. Azzal, hogy a munkatevékenységet az abszolút eszme alakulási folyamatába helyezte — mely abszolút eszme a marxi megállapítás szerint „az egész természet és az egész emberiség” együttese —, a munkatevékenység mint az ember és külvilág egymásrahatása, vagyis mint viszony ábrázolódik.

Az abszolút eszme a külvilág és emberiség viszonya. A „szükségyszerűség”-nek tehát, amely a hegeli fogalomszintű abszolútum egyik fontos meghatározottsága, s amelynek „az összefüggés”, „az abszolút vonatkozás” a lényeg — mint *A szellem fenomenológiájában* mondja Hegel — ez a viszony, vagyis a munkaviszony a jelentése.

S ez a felismerés nyer kifejezést *A tőkében* is a tulajdon lényegének feltárásakor, ez volt Marx egyik forrása, amelyből merítve elődeinél differenciáltabban és a lényegét meghatározóbban tudta a tulajdont munkatermékek, illetve társadalmi viszonyoknak értelmezni.

A marxi és hegeli értelmezés rokonsága jól látható Marx alábbi gondolatmenetében: „A tőke. . . nem dolog, hanem egy meghatározott történelmi társadalomalakulattal velejáró, meghatározott, társadalmi termelési viszony, amely dolgokban ölt testet és e dolgoknak sajátos társadalmi jellegű kölcsönöz.” (A tőke III. köt. Kossuth, 1956. 780. o.) (Kiemelés tőlem — V. I.)

Ahogy a tőke lényegének megközelítésénél a lényeges annak a társadalmi viszonyoknak elemzése, amelynek keretei között létrejön a munkatermék, olyan értelemben nevezhető az objektum „lelkének” a fogalom, a fogalom ugyanis legvégső ponton a viszonyt, mégpedig a munkaviszonyt rejt.

Hegel tehát, amikor az abszolút eszmét trónra emelte, a munkaviszonyt emelte trónra, de mivel az abszolút eszme az öntudat formája, annyit kell még hozzá tenni előző megállapításunkhoz, hogy a tudatos munkaviszonyt emelte trónra.

Ha mármost elemzésünk eredményét „Az objektivitás” fejezet lényegére vonatkoztatjuk, azt kell mondanunk: hipotézisünk, amely szerint az objektivitás a szubjektum cselekvő, gyakorlati tevékenységét rejt, tartható: az „objektivitás” fázisban a szubjektívnek a világba épülése, realizálódása, megvalósulási tevékenysége található meg, tehát az objektivitás nem más, mint az emberi tevékenységnek a természetalakító fázisa. Hegel tehát az objektivitást jellemezve a munkaterméket jellemzi, mégpedig kettős vonatkozásban: egyrészt mint emberi tevékenységet, azaz funkcionáló viszonyt, amely létrehoz, másrészt mint a tevékenység realizálódott eredményét, azaz „holt” viszonyt.

Természetesen ezek után is fennáll, hogy Hegel túlságosan szubjektivizál: az objektumoknak csak egy bizonyos csoportja jellemezhető a fentebbi módon. Hegel azonban az objektum ilyennek értelmezett felfogását az objektumra általában érvényesnek tartja. A hegeli objektivitás így tehát tulajdonképpen végül is szűkebb terjedelmű, mint az objektivitás általában.

Ez további elemzést igénylő probléma. Ellene vagy mellette nem foglalkozunk állást, célunk ugyanis csak az volt, hogy kimutassuk: a hegeli felfogás nem pusztán üres misztika, a munkatermék valóban rendelkezik azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket Hegel az objektivitásnak tulajdonít. S ha a hegeli szemléletet alkalmazzuk a munkatermékre, sok, bonyolultnak tűnő gazdasági probléma könnyebben értelmezhetővé válik.

Kísérreljük meg a fentiek alapján értelmezni társadalmunk egyik fontos gazdasági célját, pl. a munkaerő-ráfordítás csökkentését.

Itt az a probléma merülhet fel, hogy ha a munkatermékeknek lényeges alkotórésze a munkatevékenység, akkor vajon az említett gazdasági célunk nem irányul-e a termék lényegének a csökkentésére. A kérdés filozófiailag azért fontos, mert hiszen lényegnek azt nevezzük, ami éppen azzá teszi a dolgot, ami; így tehát sem több, sem kevesebb nem lehet, mint éppen annyi, amennyi szükséges a dolognak az adott, meghatározott formában való létezéséhez.

Elöljáróban gondoljunk ismét arra, hogy Hegel szerint valami mint konkrét létező kettős formát ölthet magára: tevékenység és eredmény formát. Ennek megfelelően a munkaerő-ráfordítás is kettős formában létezhet: mint tevékenység, azaz mint közvetlen munkaerő-ráfordítás, és mint munkatermék, azaz mint közvetett munkaerő-ráfordítás.

A munkaerő-ráfordítás csökkentése tulajdonképpen a közvetlen munkaerő-ráfordítás csökkentése, és nem valósítható meg másként, csak a gépesítés, az automatizálás különböző formáinak fokozottabb alkalmazásával, azaz a közvetett munkaerő-ráfordítás növelésével. Milyen alapon is nevezzük a gépesítést, automatizálást közvetett munkaerő-ráfordításnak? Azon az alapon, hogy ezek az emberi céltudatos tevékenység *eredményei*, működésükkor lényegében a céltudatos tevékenységnek az a fajtája funkcionál — csak közvetett formában —, amelyet az ember egy bizonyos jellegű tevékenység-programmal felruházott, bizonyos feladattal ellátott. Az eszköz — a kéz meghosszabbítása —, azaz a funkcionáló gép és automata működése is emberi munkatevékenység (célszerűség) működése, csak éppen a „megszilárdult” emberi munkatevékenységé. Az eszköznek (gépnek) mint munkaterméknek e jellegében a mindenfajta célszerű tevékenység eredményének az a jellege fejeződik ki, hogy az eredmény nemcsak az előállítás során behelyezett tevékenység szerint képes funkcionálni, hanem elsősorban aszerint, hogy milyen *célt* ültettek bele — természetesen az előállításakor kifejtett tevékenységen keresztül.

*

Hegel az egész eddig jellemzett folyamatot mint a gondolkodás jellegzetességét ábrázolta. A szubjektivitás és az objektivitás tevékenysége, amelyek mögött a céltudatos emberi tevékenység két fázisa rejlik, Hegelnél a gondolkodás jellegzetességeként szerepel. Erre a feje tetejére állításra céloz Marx, amikor azt mondja: Hegel az ember helyére az öntudatot tette, ahelyett hogy az öntudatot mint az ember meghatározottságát látta volna.

A hegeli felfogásnak Janus-arcúata van. Egyrészt igaz, hogy feje tetejére állította a valóságos összefüggést — az ember nem egyenlő az öntudattal, s így, mikor Hegel egyenlővé tette a kettőt, ezzel metafizikussá is tette a valóságos kapcsolatukat. De ha filozófiatörténetileg nézzük a dolgot, el kell ismernünk, hogy a gondolkodást olyan differenciáltan tudta jellemezni, mint senki előtte, s ez éppen abból következett, hogy a totális emberi tevékenységet mint a gondolkodás meghatározottságát látta. Ezzel, igaz, a tudatba tette át a totális emberi tevékenységet, vagyis idealizálta. De az is igaz, hogy amikor Feuerbach közvetítésével Marx a hegeli Abszolutumot mint az emberi gondolkodást értelmezte — azaz meglátta, hogy az emberi tevékenység integrálódott és függetlenítődött benne (hasonló módon mint a vallásban) —, vagyis kiemelte a hegeli értelmezésnek azt a racionális tartalmát, hogy az emberi tudatban a totális emberi tevékenység tükröződik, valamint azt, hogy a tudat kialakulásában a totális emberi tevékenységnek — így a gyakorlatnak is — szerepe van, ezt megtehetette anélkül, hogy Hegelt meg kellett volna hamisítania.

Hegelben így nemcsak a XVII. század metafizikája éledt újjá és élte „győzelmes és tartalmas restaurációját” — amely metafizikát pedig a XVIII. századi francia felvilágosodás és francia materializmus „leterítette” —, hanem a francia materializmusnak a tudatra vonatkozó pozitív felfogása is — gondolkol itt Helvetiusnak arra a megsejtésére, hogy a gondolkodás és a munka között

szoros kapcsolat van —, sőt korának közgazdasága is, bár metafizikai köntösben. S bár való igaz, hogy e metafizikus burok miatt fordulhatott a valóság alapján való kritika a metafizika és teológia elleni támadáson keresztül Hegel ellen (lásd Feuerbach), de Hegelben, éppen azért, mert a metafizika nála nem más, mint a valóság összefüggéseinek transzcendentálása, rengeteg a pozitív vonás, amelyeket kifejteni, hasznosítani még ma is feladatunk; közéjük tartozik a dialektikus módszeren kívül az emberi tudat és totális emberi tevékenység kapcsolata is.

*

Ezek után azonban fel kell tennünk a kérdést: nem kell-e módosítanunk a *Logikában* leírt fejlődési folyamat alanyára vonatkozó felfogásunkat? Azt mondtuk ugyanis, hogy ez az alany a gondolkodás, illetve legfejlettebb fejlődési szintje, az eszme. Ha pedig a fentebb mondottak alapján akarunk választ adni arra a kérdésre, hogy mi az eszme, azt kell mondjuk: a céltudatos emberi tevékenység és az eredménye. A kérdés tehát pontosan, konkrétan így hangzik: lehet-e ez az alany a céltudatos emberi tevékenység s egyben a gondolkodás is?

Hogy a kérdésre válaszolhassunk, emlékeznünk kell arra, hogy a hegeli abszolútum, amely a gondolkodás, Hegel szerint egyben a személyiség is. Ezért mondható, hogy az eszme szintjén a célszerűen tevékenykedő személyiség áll előttünk.

Hogy a módosítás szükségességének a látszata kialakult, az abból ered, hogy vizsgálódásunk során „lecsúsztunk” a tevékenység vonalára, ahelyett hogy az eszmét mint ismeretet elemeztük volna. Hegel szellemében természetesen nem is elemezhattunk volna másképp. Az eszme mint ismeret ugyanis az eredmény, ez pedig Hegel szerint csak „holttetem” a folyamat nélkül. A folyamat pedig a tudat tevékenysége.

A tevékenység vizsgálata azonban feltárta, hogy az eszmében olyan eredményről, azaz olyan tudásról van szó — s ezzel visszatértünk az eszme tudásjellegéhez —, amelyre az ember a céltudatos tevékenység során — ez volt ugyanis a szubjektivitás és objektivitás tevékenységének egysége — tesz szert. Ezért nem kell módosítanunk az alanyra vonatkozó megállapításunkat — azt ti., hogy az Abszolútum mögött a gondolkodást kell látnunk —, csupán azzal kell kiegészítenünk, hogy az eszme mint tudás olyan ismeret, amely a céltudatos tevékenységgel kapcsolódik egybe, illetve amelyet a céltudatos tevékenység során szerzünk meg.

*

Az eddigiekben arra a kérdésre adtunk választ, milyen tudásnak jellemezhető az eszme a maga egészében, teljességében. Ha azonban megnézzük a hegeli kifejtést, azt látjuk, hogy az eszme — híven a hegeli felfogás egészéhez — maga sem statikus, hanem fejlődik, tehát fejlődési szintjei vannak. Az eszmén belül Hegel az élet, a megismerés, az abszolút eszme szintjéről beszél.

Mivel bennünket az eszme elsősorban mint tudás érdekel, további vizsgálódásaink során: „A megismerés eszméje” c. fejezetben belül maradunk.¹

¹ A tárgyalási kör leszűkítése nem azt az elvi álláspontot rejti, hogy az eszme nem érintett szintjének — az életnek — semmi köze az eszméhez mint tudáshoz, annál is inkább nem, mert hiszen éppen a gondolkodásnak konkrét, élettelegebeforrjt jellegét és a

A megismerés eszméjének két szintje van a megismerés és az akarás. Amikor Hegel ezeket jellemzi, elméleti és gyakorlati oldalaknak is nevezi őket. Jellegzetességeikről pedig így ír: az elméleti „a megismerés mint olyan”. (Logika II. 382. o.) A megismerés eszméje az Igaz. Mozgását pedig úgy jellemzi: arra irányul, hogy a létező világot befogadjuk magunkba, azaz „a magunk elvont bizonyosságát megtöltjük ezzel az így igaznak vett objektivitással mint *tartalommal*”. (Enciklopédia I. 308. o.) Ha a mondottakat a szubjektumra vonatkoztatjuk, azt kell mondanunk: a jellemzett mozgás az alanyt alakító tevékenység. Ha ugyanis az eszme szintű tudást kialakító tevékenységet a személyiség tevékenységének tekintjük, az elméleti oldal mozgása mögött a szubjektumnak azt a tevékenységét kell látnunk, amelynek során az objektív világ hatásait magába fogadja. Ha mindehhez hozzátudjuk a klasszikus német filozófiának azt az álláspontját, hogy a megismerés aktív és passzív formájú tevékenység egysége, a következőket kell mondanunk: a megismerés elméleti oldala azt a viszonyt fogalmazza meg, hogy az objektum hat a szubjektumra, és a szubjektum befogadja a hatást.

A mozgás másik oldalát, a gyakorlatot, Hegel így jellemzi: „A másik megfordítva arra irányul, hogy megszüntessük *egyoldalúságát* az objektív világnak.” (Enciklopédia I. 308. o.) A tevékenységnek ezt az oldalát később akarásnak nevezi, eszméje a Jó. Mivel az akaratban a szubjektum a célja szerint határozza meg a készen talált „világot”, azaz saját elképzelése szerint alakítja az objektumot, azt kell mondanunk: a mozgás Hegel által jellemzett második oldala a szubjektum tevékenységének az az oldala, amellyel a tárgyat, a környezetet alakítja. Ennél a mozgásnál a ható a szubjektum és a befogadó a környezet.

Ha mármost a megismerés elméleti és gyakorlati oldalának mozgásirányát a szubjektum szempontjából elemezzük — mivel a Hegel által ábrázolt fejlődési folyamat a személyiség meghatározottságait tárja fel, hiszen az abszolútum egyenlő a személyiséggel —, azt kell mondanunk, hogy Hegel a megismerésen belül ténylegesen a személyiség e két, egymással ellentétes tevékenységét egyesíti. Az első a világ befogadása (azaz hatása az alanyra); a második az alany hatása a világra (azaz a környezet alakítása). Más szavakkal azt is mondhatjuk: az első tevékenység a fej, az elmélet, a második a kéz, a gyakorlat tevékenysége. S így most is, akárcsak „A szubjektivitás” és „Az objektivitás” c. fejezetek elemzésekor, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy — mivel a céltudatos tevékenység, azaz a munka a fej és kéz egységes tevékenysége — az eszmei tudás a munka közben alakul ki.

De amit Hegel a kibontakozott eszmei tudás lényegét illetően az eszme szintjén mond, az több ennél. Ha csak ennyit mondana, akkor nem mondana többet az említett két fejezet egységes eredményének jellemzésénél.

Mivel az eszme már maga a megismerés és cselekvés egysége, vagyis a munka közben kialakult ismeret, „A megismerés eszméje” című fejezetben egymással szembeállított két oldal — az igaz és a jó, a megismerés és az akarás eszméje — a kétféle munkatevékenység, az elméleti és a gyakorlati munkatevékenység közben kialakult tudás differenciáltságát tételezi. A hegeli *Logika* eszme-

gondolkodási tevékenység közben kialakult tudásnak általános, vagyis emberi nem tudása jellegét tartalmazza. Elemzésével azért nem foglalkozunk, mert a gondolkodásnak említett meghatározottságaival sem, sennek következtében az „élet” szint meghatározottságairól szólva csak a már elmondottakat ismételniénk.

szintje tehát a munkatudás fajait, illetve a céltudatos tevékenység két formája közben kialakult tudást különíti el. A kettő az abszolút tudásban áll majd újra egységesként előttünk.

Hegelnél az ilyen jellegű tudás feltételezését a korán túlmutató gondolatnak kell minősíteni.

A kommunista társadalom munkaviszonyáról szoktuk ugyanis azt mondani hogy az igazi egységet, az elméleti és gyakorlati tevékenység egységét megteremtő munkaviszony lesz. Hegel az ilyen munkaviszonyban kialakult tudást előlegezi, amikor az eszmeszint tudását az elméleti és gyakorlati tevékenység egysége alapján létrejött tudásnak jellemzi.

Hegel túlmutat a korán azzal a felfogásával is — s ezzel mond többet az eszme szintjének a tudásáról, mint mondott akkor, amikor ezt a pusztán a megismerés és cselekvés egységének jellemezte a hasonló című fejezetekben —, hogy az elméleti munka közben kialakult tudásnak is van gyakorlati jellege, tehát ez sem tisztán elméleti, és ugyanígy fordítva: a gyakorlatinak is van elméleti jellege, tehát ez sem tisztán gyakorlati.

Ezzel Hegel a két pólust újra megkettőzi. „A megismerés eszméje” „Megismerés” — tehát elméleti — oldalában is megtalálható a gyakorlat, mint ahogy az „Akarás” — tehát gyakorlati — oldalában is az elmélet.

A továbbiakban most már azt kell részletesen kifejtenuünk, igazolnunk, hogy „A megismerés egysége” két nagy pólusa — a „Megismerés” és az „Akarás” — ugyancsak ellentétek egysége.

Mielőtt a négyes bomlást elemeznénk, az elméleti és a gyakorlati mozgás lényegét szeretnénk kissé konkrétabbá tenni a pszichológiai kutatások eredményeinek felhasználásával. Ezek ugyanis, véleményünk szerint, jó eszközöknek bizonyulnak a hegeli elvont gondolatok konkrétabbá tételére, mintegy kulcsul szolgálnak Hegel megértéséhez.

Pavlov megállapításai között találkozunk azzal a nézettel, hogy a megismerésnek két fázisa van. Az első az asszociáció; jellegzetessége: a külvilág viszonylatainak megismerése. A második fázis a megértés; ennek jellegzetessége: az asszociációs kapcsolatok révén keletkezett ismeretek felhasználása. Pavlov szavaival: „Amikor létrejön a kapcsolat, vagyis az, amit „asszociációnak” nevezünk, kétségtelenül ez is a dolog megismerése, a külvilág bizonyos viszonylatainak a megismerése, de amikor más alkalommal felhasználjuk őket, akkor ezt „megértésnek” nevezzük, vagyis a megértés a kapcsolat révén keletkező ismeretek felhasználása.” (Pavlovi szerdák, 579—80. o. Idézve: Lénárd Ferenc „Tanulmányok a megértés lélektanából” c. tanulmánykötetből. Tankönyvkiadó, Bp. 1959. 16. o.)

Véleményünk szerint a pavlovi kettős fázis megfelel a hegeli elméleti-gyakorlati mozgásnak.

Mi volt az elméleti mozgás? Hegelnél: a világ befogadása — Pavlov szerint: az asszociációs kapcsolatok kialakulása, a külvilág viszonylatainak megismerése. Mi volt a gyakorlati mozgás? Hegelnél: a világra hatás, vagyis a célnak a világba építése, a cél a megismerés integrálódott eredménye, a gyakorlat tehát nem más, mint az ismeretnek a világba építése — Pavlov szerint: felhasználás. Ténylegesen tehát *a gyakorlat nem más, mint az ismeret alkalmazása.*

Az ismeretek elméleti és gyakorlati mozgásának jellegzetességeiről ennyit tudva, térjünk vissza most már ahhoz az állításunkhoz, hogy a hegeli eszmeszinten jellemzett gondolkodás négyes tagolódást mutat: az elméleti oldal tartalmazza a gyakorlatot is, és viszont.

Első bizonyítandó állításunk, hogy a hegeli elméleti eszme ismerete az elmélet és gyakorlati tudás egységeként kialakult ismeret.

Ez a kijelentés mindaddig elvontnak tűnik, amíg konkrétan elemezve be nem bizonyítjuk, hogy „A megismerés eszméje” „Megismerés” oldalának tudásában, amely Hegel szerint az elmélet, megtalálható a gyakorlat, vagyis az alkalmazás is.

Problémánkra választ „A megismerés” című fejezet kategóriáinak vizsgálata során kaphatunk. Ezeket kell tehát elemeznünk, de csak annyiban, hogy megmutassuk gyakorlati származásukat.

Az elméleti oldal legfejlettebb logikai kategóriája a teorema.

A teoremat a szokásos logikai felfogás mint levezetett tételt tartja számon, pl. a Kirchner-Michaélis-féle filozófiai szótár az olyan állítást nevezi teoremnak, amelyet alapelvekből, következtetések segítségével kapunk. Általában a legmostohábban kezelt kategória, nem sokat foglalkoznak vele.

Hegelnél a teorema a tárgyat a „reális létezéseinek feltételeiben” tükröző kategória.

A hegeli felfogás kizárja a „levezetés” mechanikus értelmezését. Szerinte a megismerésnek az a fázisa, melyben a teorema mozog, ugyanolyan előrehaladó, tehát ismeretgyarapító szakasza a megismerésnek, mint bármelyik másik.

„A megismerés eszméje” című fejezet elemzésekor azt látjuk, hogy Hegel a teoremat a megismerés szintetikus szakasza „végállomásának” tekinti. A teorema visszacsatolások viszonyban áll a szakasz első kategóriájával, s rajta keresztül a többivel is. Ebből következik, hogy bár az első kategória a definíció Hegel a teoremat is definíciónak — „reális definíciónak” — nevezi. Mivel az az első kategória a gondolkodás analitikus mozgásának eredményét összegezi s mivel a szintetikus szint az analitikus után következik, a szintetikus szakasz az analitikussal is kapcsolatban van.

Az első kategória, mint mondtuk, a definíció. A definíció a szokásos felfogás szerint a meghatározást kifejező kategória. (Most eltekintünk attól, hogy — nominális vagy reális formájának megfelelően — a fogalom vagy a tárgy meghatározásá-e.)

Hegel szerint a definíció kategóriájának az a jellegzetessége, hogy a tárgyat reális különbségei nélkül, általánosan ragadja meg, s ezzel a tárgy lényegét határozza meg. Hegeli szavakkal: „A definíció azzal, hogy ily módon a tárgyat *fogalmára* vezeti vissza, elhagyja annak külsőségeit, amelyek az egzisztenciához szükségesek. . . A tárgyat így, mint mondtuk, általánosként fogjuk fel, amely egyúttal lényegileg meghatározott is.” (Logika II. 393. o.)

A szintézis Hegel szerint a fogalom és tárgy egybevetése, illetve a tárgy bevétele a fogalmi formába. Mivel a definíció már általános ismeret — és ha arra gondolunk, hogy az egész fejlődés, amelyet elemzünk, a fogalmi szinten belül játszódik le —, azt kell mondanunk, általános fogalom; de olyan általános, amelyben a reális különbségek még nincsenek kibontakozva, vagyis elvont. Ezért mondja Hegel: „. . . elvonatkoztat attól, ami hozzájárul a fogalomhoz realizációjában, ami által. . . eszmévé lesz.” (Logika II. 393. o.) A mondtakból következik, hogy a definíciótól a teoremaig, tehát a szintetikus szakaszban lejátszódó folyamatnak elsődlegesen olyan jellegűnek kell lennie, hogy a megismerés magába foglalja a tárgy reális különbségeit, vagyis konkretizáló jellegű legyen.

Mivel fentebb azt állítottuk, hogy a kategóriák mozgása megfelel az elméleti oldal gyakorlati mozgásának, most arról kell meggyőződnünk, hogy a

megismerés szintetikus szakasza nevezhető-e a tárgy megvalósítási szakaszának, azaz gyakorlatnak. Így igazolódna az, hogy a megismerés, az elméleti oldal, amelynek tagjai az analízis és a szintézis, ugyancsak ellentétek egysége.

A pszichológiai értelmezés nyomán láttuk, hogy a gyakorlati fázisnak az ismeret alkalmazási fázisa felel meg, és hogy ez a gondolkodási műveletek közül a megértés műveletét igényli. A definíciótól a teoremaig mozgó kategóriáknak tehát ezzel a jellegzetességgel kell rendelkezniük.

A teorema Hegel szerint a definíció általános jellegével szemben egyes. Ez azt jelenti, hogy a megismerés szintetikus fázisa olyan mozgás, amelyben a megismerés az egyes felé mozog.

S ez meg is felel az alkalmazás jellegének, mert hiszen az alkalmazás mindig konkrét tárgyat feltételez — az alkalmazásnál ugyanis az ismeretet mindig konkrét tárgyra vonatkoztatjuk. Ebből következik, hogy a teoremban tükröződő ismeretnek konkrét ismeretnek kell lennie. S Hegel valóban beszél arról, hogy a teorema a *konkrét általános*.

Fentebb egyesnek jellemeztük a teorema szintű ismeretet, most általánosnak. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás. Az általános jelleg arra utal, hogy a teorema a megismerés egységes folyamatában helyezkedik el, s az a tény, hogy Hegel konkrét általánosnak nevezi, szemben a definíció elvont általános jellegével, azt mutatja, hogy a megismerési folyamat magasabb fokán találjuk, mint a definíciót.

A teorema konkrét jellegéből az elmondottakon túl az is következik, hogy a definíció ismeretéhez csatolva olyan ismeretet kell tükröznie, amely nemcsak a lényegi ismeret általában, mint a definíció, hanem a lényeg konkrét egyesre alkalmazva. A teorema, a konkrét jellegénél fogva, így *meghatározott általánossá* válik, ami Hegelnél azt jelenti, hogy egység.

A teorema, mivel az eszmei szint tudása a célszerű tudás volt, célszerű ismeret is. A célszerűség az eszközök felhasználását feltételezi, az adott cél megvalósítása érdekében. Az eszköz, Hegel véleménye szerint, mindig változtatást idéz elő: „... egy eszköz alkalmazása egy dologra ezt nem hagyja meg úgy, amint magában van, hanem formálja és megváltoztatja.” (*Fenomenológia*. 47. o.)

Nézzük meg ebből a szempontból a teoremat.

A teorema elméleti jellege azt igényli, hogy a célszerű tevékenységet mint elméleti célszerű tevékenységet lássuk. Az elmélet vonalán célszerűen akkor tudunk tevékenykedni, ha a meglevő ismereteinket eszközül, módszerül tudjuk alkalmazni adott probléma megoldására; célunkat ezzel valósítjuk meg elméletileg. Ez pedig nem mást jelent, mint hogy tételeinket egymással kapcsolatba hozva, feltevésünk helyességét meglevő ismereteink rendszerében bizonyítjuk. A megoldás így, bár gyakorlati jellegű — mert hiszen alkalmazás, egy probléma megoldása mindig az ismereteknek konkrét adott helyzetre való vonatkoztatása —, elméleti is, mert ahhoz, hogy ismereteinket, tételeinket célszerűen alakíthassuk, elméleti gyakorlatra, vagyis alkalmazásra van szükség. Hegel tehát azzal, hogy a teoremat, vagyis a levezetett tételt, amely mindig valamely egyes, konkrét helyzetre való alkalmazást feltételez, a megismerési folyamatban mint az elméleti fázis végállomását kezeli, a célszerű elméleti tevékenység, az ismeretek konkrét helyzetre való alkalmazásának kategóriájává minősíti.

Mivel pedig az alkalmazás gyakorlat, a teorema az elméleti gyakorlat kategóriájának nevezhető, s a szintézis az elméleti mozgás gyakorlati fázisa.

nak. (Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy amennyiben a szintézist gyakorlati mozgásnak jellemezzük, számos fontos meghatározottságától elvonatkoztatunk. Hogy ezekre nem utaltunk, az nem abból ered, hogy lényegtelen meghatározottságoknak tartjuk őket, hanem abból, hogy célunk a szintézis gyakorlati jellegének igazolása volt, mert ezzel igazolhattuk, hogy az elméleti munka ugyancsak elmélet és gyakorlat egysége.)

A szintézis gyakorlatnak minősítése az elméleti munka alkalmazási, felhasználási fázisának gyakorlattá való minősítését igényli. Ez talán első hallásra merész gondolatnak látszik, de ha a gyakorlatot általában alkalmazásnak tekintjük — mint ahogy tettük —, megtehető, s ahhoz, hogy a gondolkodás és gyakorlat viszonyát a hegeli differenciált felfogás szellemében értelmezhezzük, feltétlenül meg kell tennünk.

Meg kell még néznünk azt is, hogy helyes-e ha a teorémát — alkalmazott jellege alapján — konkrét ismeretnek nevezzük. Ez csak abban az esetben helyes, ha az a folyamat, amelynek eredményeként létrejött, tehát az alkalmazási folyamat, ill. tevékenység konkretizálásnak nevezhető.

A konkretizálás jelenti valaminek a kézzelfoghatóvá tételét, gyakorlatba való átvitelét, valamely helyzetre alkalmazását. A szintézisilyen jellegű mozgás, ezért nevezhető a teoréma, amely a szintetikus szakasz eredménye, konkrét ismeretnek, konkrét általánosnak.

Így a teoréma jelenti a tárgy lényegének — annak, ami a tárgyat azzá teszi, ami, s amit a kategóriák közül a definíció testesít meg —, de ezen túl a konkrét, egyedű, reális létfeltételeinek is ismeretét. Teoréma jellegű tudásról akkor beszélhetünk, ha egy tendencia lényegének, törvényszerűségének ismerete alapján tárjuk fel egy konkrét folyamat konkrét lényegét, pl. a mezőgazdaság kapitalizálódásának lényegét ismerve egy konkrét ország agrárviszonyait. De mivel ez Hegel szerint a szintetikus szakaszban következik be, amelyet egyébként „a tárgy bevétele” meghatározottsággal jellemez, a konkrét egyes feltárása nem pusztá dedukció, hanem *konkrét helyzetre való alkalmazás*.

Bár Hegelnél a teoréma a megismerés-fázis végkategóriája, nem a megismerésnek mint olyannak végét jelenti, mert követi még „az akarás” fázisa. Az akarat köre a gyakorlat körét fedi. Ennek igazolása lesz második lépés az eszmeszint négyes tagozódásának kimutatására. Ahogyan az „objektivitásnál” ki kellett mutatni, hogy benne a gyakorlat fejeződik ki, ugyanúgy kell most azt kimutatni, hogy az akarat oldal az emberi tevékenység gyakorlati tevékenységének felel meg.

A marxista filozófia az akarat gyakorlat jellegét még nem dolgozta ki. A filozófiatörténetben Hegel nem áll egyedül az akaratnak gyakorlatként való felfogásával. Már Descartes is akaratnak minősíti bizonyos vonatkozásban a gyakorlatot. Ismeretünk tévességének okáról Descartes a metafizikáról való értekezésében a következőket mondja: Tévedés akkor áll elő, ha az akarat köre szélesebb, mint az értelemé. Ekkor az akarat kiterjed olyan dolgokra is, amelyek nem tartoznak az értelem, vagyis az ismeret körébe, ami azt eredményezi, hogy cselekedni akarunk általános ismeret szerint még nem ismert egyes esetében is. S ekkor, Descartes szerint, a fogyatkozás, vagyis a tévesség a használatban, a cselekvésben rejlik, nem pedig a tehetségben. A cselekvés tehát így az akarat körét fedi.

A Hegel utáni filozófiában Schopenhauernél „az akarat” filozófusánál is találkozunk a cselekvés és akarat azonosságát valló elvvel. Szerinte az akaratnak az a tulajdonsága, hogy egy tárgyra irányul; akaratnak azt a belső mozgatóerőt

nevezi, amely a cselekvés indítéka „a belső mozgató erő, melynek egyes megnyilvánulásait a motívum idézi elő, az öntudatnak mint az jelentkezik, amit mi az *akarat* szóval jelzünk”. (Az akarat szabadságáról. Franklin Társulat, 1903. 32. o.)²

Felmerül azonban a probléma, milyen az a cselekvés, amely *belső* indíték, *belső* tett? Ez ugyanis nem azonos a tényleges cselekvéssel. Ha pedig az akarat nem egyenlő feltétel nélkül a tényleges tettel, akkor a hegeli gyakorlat sem lehet azonos a tényleges gyakorlattal. Jelenti-e azonban mindez azt, hogy az ilyen álláspontok teljesen tartalmatlanok, illetve hogy semmi létjogosultsága sincs annak a hegeli felfogásnak, mely a gyakorlatot, a cselekvést akaratszerű minősíti, a gyakorlati munka fázisát akaratnak ábrázolja? Nem jelenti, hanem arra utal, hogy az a hegeli megfogalmazás, mely az akarat szféráját gyakorlatibb fázisnak jellemzi, mint a szintetikus szakaszt, paradox, ellentmondásos formában azt tartalmazza, hogy létezik a szubjektum tevékenységének egy *elsődleges*en gyakorlati oldala, amely oldal ugyancsak kettős tevékenység — elméleti és gyakorlati — egysége. A Hegel által ábrázolt folyamat, amely egészében tudati tevékenység, másnak mint elméletnek a gyakorlatot sem tudja jellemezni. Ezért találunk Hegelnél kétféle gyakorlatot: a szintézist, amely az elméleti munka gyakorlati oldala, és az akaratot, amely az elsődleges gyakorlati munkának felel meg, s mindezt a tudat tevékenysége értelmében vett elméleten belül.

A gyakorlat akaratnak való ábrázolása tehát már az ember gyakorlati tevékenységének elismerését — és egyben átszellemiesítését, vagyis tudati tevékenységévé való változtatását is jelenti.

*

Térjünk vissza ezek után a teorémához. Nézzük meg, milyen jellegű ismeret abból a szempontból, hogy bár utána még következik a gyakorlati fázis, de az elméleten belül már bizonyos gyakorlati jelleggel ő maga is rendelkezik. A téoréma megalkotásának megismerés-fázisa — tehát a definíciótól a téorémaig tartó mozgás — véleményünk szerint a prototípustól a gyártmány gyártásáig eltelt szakasszal analóg folyamat — hegeli nyelven való — leírása. A prototípus az elméleti elképzelés realizálása abból a célból, hogy célszerűsége igazolódjék, illetve hogy üzemeltetése után a működése közben szerzett ismerettel az elméleti elképzelést javítsák, gazdagítsák; s ez után alkotják majd meg a gyártástervet, amely a kívánt — megfelelő — formában, a kívánt — megfelelő — technológiával előírja a gyártást. A definíció és a téoréma között meglévő folytonossági viszony miatt a definíció ismeretanyaga ahhoz hasonlóan

² Hogy filozófiatörténetileg csak — és éppen ezt a néhány — filozófust említjük, annak fő oka, hogy más filozófusoknak az akarat és cselekvés azonosságáról vallott nézetei olyan jellegzetességek részletezését is igényelnék, amelyek dolgozatunk kereteit túllépnek.

Az akarat *belső* tetteként való értelmezése elég köztudott, elfogadott a polgári filozófiában. Ezt jellemzi az is, hogy a XX. sz. negyvenes éveinek oly nem különösen jelentős filozófusa is, mint Solt Hugó, igen világosan megfogalmazza: „Az akarat mint szellemi tett, tevékenység mindig csak mint *belső* tett értékelendő. Tehát nem a fizikai aktus maga, nem annak hatása, nem a látható *külső* tevékenység, maga az akarat aktus; ezek már csak a valóságos akarat tetteinek következményei.” (Akarat és értelem. Vajda János Társaság kiad. 1943. 33. o.)

alakul teorémává, ahogyan a prototípus üzemeltetésével gazdagodott ismeret gyártástervvé.

A példában leírt műveletek, ha a gyártmány tényleges gyártási folyamatát elsődleges gyakorlatnak tekintjük, az elméleti munka műveletei.

Az analógia azt is jól érzékelteti, hogy a prototípus üzemeltetése, kipróbálása — az elméleti jellegű munkán belül — gyakorlat, tehát alkalmazás — sőt elképzeléseink bizonyítása is. Ha a prototípus jól funkcionál, az azt jelenti, hogy elképzeléseink és a megvalósításukhoz választott eszközök célszerűek, helyesek.

Ha figyelembe vesszük a szintézis mozgásának azt a jellegzetességét — amelyről Hegel beszél —, hogy bizonyító mozgás, akkor azt kell mondanunk, hogy a szintetikus szakasz ismerete olyan ismeret, amelynek helyessége gyakorlat által igazolódott, bár még csak az elméleti gyakorlat által. A téoréma szokásos logikai értelmezése — ti., hogy levezetett tétel — Hegelnél gyakorlati jellegű értelmezéssé alakul.

Hegelnél a bizonyításra vonatkozó igény nagyobb, mint amekkorát a szintézis nyújtani tud. Bármennyire levezetett, igazolt is a tantétel, bizonyítani kell: „Bármilyen tökéletlenebb vagy tökéletesebb tartalma van is. . . ezt be kell bizonyítani.” (Logika II. 408. o.)

A tantétel már záró kategóriája a megismerésnek. Az utána következő szféra az akarásé. A bizonyítás tehát már csak itt, az akarás területén történhet meg. Az akarás szférája az elsődlegesen gyakorlati oldal területe. Példánkban ennek az oldalnak a gyártási folyamat felel meg. Mivel az akarás a gyakorlat, és a téorémát itt kell bizonyítani, ezért mondja Lenin: „Hegel egészen közel jut ahhoz, hogy az ember a *gyakorlatával* bizonyítja be eszméinek, fogalmainak, ismereteinek, tudományának objektív helyességét.” (Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. — a továbbiakban: Füzetek — 167. o.)

*

Ha most már az elmondottakat összegezve akarjuk megállapítani a hegeli kifejlett gondolkodás jellegzetességeit, azt kell mondanunk, hogy Hegelnél a kifejlett gondolkodás az emberi céltudatos tevékenységgel kapcsolódik egybe. A kifejlett gondolkodás — a céltudatos tevékenység kettős formájának megfelelően — ugyancsak kettős tagozódást mutat: egy elsődlegesen elméleti, és egy elsődlegesen gyakorlati fázisra oszlik: a kifejlett eszme, vagyis az abszolút tudás — a valóságos tényleges gondolkodás — az elsődlegesen elméleti és elsődlegesen gyakorlati egységeként kialakult ismeret.

Nézzük meg egy példán a kétféle — az elsődlegesen elméleti és az elsődlegesen gyakorlati — céltudatos tevékenység közben kialakult tudás különbségeit. Ehhez előbb fel kell idéznünk az eszme jellegzetességeit. Azt mondtuk, az eszme a megismerés és cselekvés egysége. Eszerint például az irodalom vonatkozásában eszme-szintű tudással az rendelkezik, aki nemcsak azt tudja a tanulmányozandó tárgyról, az irodalmi művekről, elméletekről, ami lényegük, ami azzá teszi őket, amik — ez ugyanis csak az elméleti oldal —, mert az ilyen jellegű ismeret legvégső fokon csak annyit jelent, hogy befogadjuk a tárgy jellegzetességeit egészen a lényegig; hanem ezt az irodalmi ismeretet realizálni is tudja, például az irodalom tanításában. Ez a realizálás két úton történhet. Elméleti és gyakorlati úton. Ennek megfelelően, ha valaki elgondolja, hogy — irodalmi és pedagógiai ismeretének birtokában — elképzelt egyénekkel el-

képzelt szituációban megismertet egy irodalmi művet, pl. egy magyar tanár megszerkeszti óratervét, ebben az esetben is adott szituációra alkalmazza ismereteit, tehát konkretizál. És célszerűen kell tevékenykednie, mert meglevő ismereteit aszerint kell csoportosítani, hogy az adott osztállyal az elképzelt szituációban a lehető legmegfelelőbben ismertesse a szóban forgó irodalmi művet. Ez a hegeli felfogásnak megfelelő tétele szintű ismeret. De az igazi tevékenység az, amikor valóban odaáll a konkrét egyedek elé, a konkrét szituációban, és így alkalmazza ismereteit. Ez az abszolút eszme tudásszintje.

Amilyen különbség van a között az alkalmazott ismeret között, amelyet csak elméletileg — példánkban: elképzelt szituációban — alkalmazunk, és a között az ismeret között, amelyet tényleges gyakorlat, vagyis tanítás közben alkalmazunk; olyan különbség van legvégső soron a témának és az abszolút eszmének, abszolút tudásnak ismeret jellege között.

Mivel az eszmei ismeret konkrét egyedre vonatkoztatást igényel, és mivel a konkrét egyed gazdagsága, változása végtelen; ezért mondjuk, hogy a hegeli gondolkodási folyamat nem lezár — annak ellenére, hogy a legmagasabb tudásszintet Hegel abszolút tudásnak nevezi —, hanem a gyakorlat által a végtelenbe nyúlik, és a konkrétság csupán viszonylagos, csak az adott konkrét eset vonatkozásában jelent lezárttságot.

Az analógia, a példa, mint általában minden esetben, itt is sántít. Reméljük azonban, hogy segítségével sikerült az eszme elvont jellegét konkrétabban érzékeltetnünk. Az általunk vizsgált ismeretszinttel való foglalkozást és így a példák kiválasztását is megnehezíti, hogy az e szinten felmerült problémák még teljesen kidolgozatlanok — gondolunk itt a kétféle gyakorlati jellegű tudás megkülönböztetésére —, s ha Hegel tanulmányozása alapján differenciáltabban és konkrétabban foghatók is meg, mint általában eddig, mélyebb elemzést igényelnek, mint vállalkoztunk jelen dolgozatunkban. Reméljük azonban, ennyivel is sikerült érzékeltetni, hogy amikor Hegel a gondolkodás legfejlettebb szintjét mint ellentétek egységét elemezte, annak ellenére, hogy e jellegzetesség feltárására a spekulatív módszer szolgáltatott alapot, olyan problémát sikerült felvetnie, amelynek megoldása mind a filozófiának, mind a gondolkodással foglalkozó szaktudományoknak a mai napig is még megoldásra váró feladata.

Az elmondottakkal, reméljük, sikerült igazolni, hogy az a Hegel, aki a fogalom igazságává a gyakorlatot teszi — „a fogalom igazsága a gyakorlat”, mondja ugyanis —, a legvégső fokon szobatudós magatartás, s így a metafizika ellen foglalt állást. Ahogyan az eszme mint szemlélet azt az elvet fejezte ki, hogy az elvont gondolkodásnak nincs létjogosultsága, csak a tartalmasnak; úgy ugyanezt fejezi ki, csak magasabb szinten, az a tény, hogy a fogalom igazsága a gyakorlat, hogy csak az a tudás létjogosult, illetve valóságos, amely gyakorlatban alkalmazható, azaz — más szavakkal — a gyakorlat ismeretét is magába rejt, és hogy minden tudás gyakorlati tevékenység eredménye.

A hegeli filozófiának ezt a mondanivalóját egyébként már Csernisevskij megértette. Ezért írja, amikor Hegel és az orosz fejlődésre gyakorolt hatását ismerteti, Bakunint idézve, hogy a XVII. században a tudomány szobatudósok dolga volt. „Nem tudták, hogy a szellem azért nem fogta át egész teljességében az eleven valóságot, mert az embernek nem elég a feje, mell és kéz nélkül, szív és tapintás nélkül; meg akarták próbálni, nem sikerül-e a fejnek boldogulnia a szervezet többi része nélkül is; csak igyekeznie kell magára vállalni a szív, a gyomor, a kezek munkáját; — és a fej . . . kitalálta a spekulatív gondolkodást”. Ennek a kísérletnek a lényege abból állott, hogy az ész, félretolva az el-

vont fogalmakat, úgynevezett 'konkrét' fogalmakban igyekezett gondolkodni."

Bakunin magyarázatot ad arra is, mit jelentett Hegelnél a konkrét fogalmakban való gondolkodás. Gondolatmenetét ugyanis így folytatja: „... így amikor például az emberről gondolkodik, ne abból a régi mondatból vonja le következtetéseit, hogy 'az ember ésszel megáldott lény', hanem a kézzel, lábbal, szívvel és *gyomorral rendelkező ember fogalmából*.³ Ez nagy lépés volt előre. Hegel az utolsó és legfontosabb gondolkodó azok sorában, akik a szobatudós eleven emberré való átváltoztatásának első szakaszánál megállt.” (Lásd N. G. Csernisevskij: Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó, 1954. 233. o.)

*

A hegeli gondolatok konkrét elemzése után most már lehetővé válik annak az elvi alapnak a részletesebb körvonalazása, amelyről Hegelhez közelíteni kell. Ez nem lehet más, mint Hegelnek marxista szellemben való értelmezése. Marxhoz pedig Feuerbachon át vezetett Hegeltől az út történetileg. Feuerbach volt az, aki — a marxizmus klasszikusainak megállapítása szerint is — felismerte, hogy a hegeli Abszolútum nem más, mint „az egész természet és az egész emberiség egyserre”. (Marx: A szent család. Marx — Engels Művei II. köt. Bp., 1958. 166. o.)

S ehhez a felismeréshez arra a módszerre volt szükség, amelyet Feuerbach maga így jellemez: „Ne tegyük ... a valóság meghatározásait és erőit, egyáltalán a valóságos lényeket és dolgokat egy tőlük különböző, transzcendens, abszolút, azaz absztrakt lény önkényes jeleivé, alkalmatosságaiává, szimbólumaivá vagy prédikátumaivá, mint azt a teológia és a spekulatív filozófia teszi, hanem vegyük őket és fogjuk fel őket abban a jelentésben, amellyel azok *ön maguk számára* rendelkeznek ... *azzal a meghatározottsággal*, amely őket azzá teszi, amik.” (L. Feuerbach: A kereszténység lényege. Akadémiai Kiadó, 1961. 28. o.)

Feuerbach, mint az idézetből látjuk, a valóságos dolgokat valóságosan akarja felfogni, ami egyenlő azzal, hogy materialista módon akarja a hegeli folyamatot értelmezni. Ez sikerül is neki, ezért írja Engels, Feuerbach fejlődését jellemezve: „... fejlődési menete egy ... hegelianus fejlődése a materializmus irányában ... Ellenállhatatlan erővel tódul fel benne végül az a belátás, hogy az 'abszolút eszmének' hegeli, a világot megelőző léte, 'a logikai kategóriák előzetes létezése', mielőtt még a világ meglelt volna, nem egyéb, mint a világon kívüli teremthetőben való hit fantasztikus maradványa; hogy az anyagi, érzékeinkkel észlelhető világ, amelyhez mi is tartozunk, az egyetlen valóság, és hogy tudatunk és gondolkodásunk, bármennyire érzékfelettinek tűnnek is fel, anyagi, testi szervnek, az agynak termékei.” (Marx — Engels Vál. Műv. II. köt. Szikra, 1949. 367 — 68.)

Csak hogy Feuerbach maga sem tudta következetesen „kinyitni a spekulatív filozófia szemét, átváltoztatni a képzetet, a képzelődés tárgyát a valóság tárgyává” — amit feladatul tűzött ki —, mert az érzéki gyakorlatot, tehát az

³ Hadd jegyezzük itt meg, hogy a spekulatív eljárás idealista jellegét Bakunin ragyogóan érzékelteti. Materialista ugyanis, a példánál maradva, azt mondaná: ne az ember *fogalmából* vonjuk le konkrét fogalmainkat, hanem a tényleges, valóságosan tevékenykedő emberből. Ebből a szembeállításból értékelhetjük jól a spekulatív filozófia helyét mind az előző, idealista, mind a materialista állásponthoz képest.

ember valóságos tevékenységét „piszkos zsidó” magatartásnak minősítette. Erre a szintre, tehát az érzéki gyakorlat szintjére Marx emelte a gyakorlatot, s tette ezáltal „a képzetet” az érzéki gyakorlatot folytató ember képzetévé. — A hegeli gondolatmenet szellemében érzékeltetve a változást: ezáltal tette a személyiség lényegévé, amely Hegelnél a gondolkodás volt, a céltudatos tevékenységet; s ezáltal az öntudat alapjává a *tevékenykedő ember s általa a gyakorlat lett*, nem úgy mint Hegelnél, akinél az öntudat volt az az alap, amelyen minden, végső soron a totálisan tevékenykedő ember is nyugodott. — Ezzel teljesedett be a feuerbach-i célkitűzés: hogy a valóságos lényeket — és a tevékenységüket — abban a jelentésben fogjuk fel, ami azzá teszi őket, ami. S ezáltal vált a materializmus, hogy a kérdésnek ezt az oldalát se hagyjuk érintetlenül, a tevékeny oldalt magába foglaló, tehát nem mechanikus materializmussá. Marx a marxista filozófia alappilléreivé az érzéki gyakorlatot tette, ami azt jelenti, hogy a társadalomban élő ember tevékenysége lett a marxista filozófia alapja. Mivel ez a tevékenység a munka, ezért mondta Engels: a marxista filozófia az a filozófia, amely „a munka fejlődésének történetében lelte meg a társadalom egész történetének kulcsát” — s így természetesen a gondolkodását is. (Uo. 397. o.) Ezért lett a munka, az érzéki gyakorlat a marxista ismeretelmélet alapja, s ezért feladat a filozófia minden diszciplínájában, hogy — konkrét tárgyának lencséjén keresztül — az ember gyakorlati tevékenységének fejlődését tárja fel.

Helytelen lenne azonban Lenin azon kijelentésére hivatkozva, hogy az ismeretelmélet alapjává *Marx tette* a gyakorlatot, tagadni azt, hogy Hegel meglátta a gyakorlat jelentőségét, s hogy a tudást lényegében mint gyakorlati tevékenység eredményét jellemezte. Hegelnél, és vele együtt „a tevékeny oldal”-t kidolgozó idealista filozófiában *spekulatív* formában található meg a gyakorlat, míg a marxizmusban valóságosan, azaz reális formájában. De ez utóbbi a hegeli felfogás „talpára állítása”.

Ezért helytelen *merev* határvonalat vonni a gyakorlat hegeli és marx-i felfogása között. Egyébként erre Lenin is felhívja a figyelmet. Marx az ő véleménye szerint is *közvetlenül* Hegelből indult amikor a gyakorlatot az ismeretelmélet alapjává tette. Lenin szavaival: „... Hegelnél a gyakorlat kétségtelenül láncszemként szerepel a megismerési folyamat elemzésében, mégpedig mint az objektív (Hegel szerint: „abszolút”) igazsághoz való átmenet. *Marx tehát közvetlenül Hegelből indul ki, mikor a gyakorlat ismérvét beviszi az ismeretelméletbe.*...” (Füzetek. 187. o. Kiemelés tőlem — V. I.)

*

A gondolkodás és cselekvés kapcsolata ma az érdeklődés középpontjában áll. Mivel pedig Hegeltől a kérdés filozófiai jellegű elemzéséhez alapot kaphatunk, nem hanyagolhatjuk el az általunk érintett hegeli szint továbbelemzését, természetesen ellenőrizve a szaktudományok konkrét kutatási anyaga által.

Természetesen tisztába vagyunk azzal, hogy jelen dolgozatunk a problémák és kérdések tömegét inkább csak felvetette. Elsősorban arra akartuk felhívni a figyelmet, hogy a gondolkodás legfejlettebb formája hegeli felfogásának elemzése megkívánja a gyakorlat hegeli formájának elemzését, hiszen a hegeli felfogás szerint a kifejlett gondolkodás a gyakorlati életben élő, vele egybekapcsolódott gondolkodás. A tudás lényegében kettős gyakorlati tevékenység eredménye, s így a hegeli gondolatok felhasználása a cselekvés, illetve

gyakorlat és gondolkodás dialektikus logikai megoldásához is alapot szolgáltat.

S arra az esetlegesen felmerülő szemrehányásra, hogy túlságosan racionálisan értelmeztük a hegeli logika e gyakran csak misztikusnak tekintett szintjét, hadd hivatkozzunk Leninre, aki a *Logika* eszme-szintjéről azt mondta: a látszat ellenére e misztikusnak tűnő szint a logika legreálisabb problémákat felvető szintje. „Figyelemre méltó — mondta Lenin —, hogy az „abszolút eszméről” szóló egész fejezetben úgyszólván egy árva szó sincs istenről... Hegelnek ebben a *legidealistább* művében *legkevesebb* az idealizmus, *legtöbb* a materializmus. 'Ellentmondó', de tény!" (Füzetek. 209. o.)

ГЕГЕЛЬ О НАИБОЛЕЕ РАЗВИТОЙ ФОРМЕ МЫШЛЕНИЯ

Ида Ваш

Статья посвящена анализу наиболее развитого уровня гегелевской *Логики*, уровня идеи. Автор показывает, что существо идеи — целенаправленная деятельность. К установлению этого положения приводит рассмотрение определенностей идеи, двух уровней, из которых складывается идея — субъективности и объективности. За субъективностью может быть найдена познавательная деятельность личности, за объективностью — практическая деятельность.

Далее, поскольку идея в процессе целенаправленной деятельности представляет собой и сложившееся знание, уровни ее развития содержат в себе различные формы целенаправленной деятельности, т. е. трудовой деятельности — теоретической и практической труд, а также приобретенное в процессе труда знание. Это знание Гегель характеризует с такой дифференцированностью, примера которой не дал никто другой до него в истории философии. Это достигается им с помощью рассмотрения сфер теоретического и практического труда как единства теоретической и практической деятельности. Автор показывает, что сфера «познания», «идеи познания» содержит в себе практическую сторону человеческой деятельности. Эта сторона совпадает с синтетическим периодом очерченного Гегелем процесса — высшим познавательным результатом которого является теорема — и тем самым — с практической сферой теоретического труда. Автор показывает также, что фаза «воли», «идеи познания» содержит в себе практический труд личности; тем самым категория воли освещается как категория, содержащая в себе практическую деятельность.

Таким образом может быть установлено, что форма знания уровня гегелевской идеи, т. е. наиболее развитая форма мышления — знание, рождающееся из целенаправленной деятельности и проверяемое ею. Это содержание, однако, разветвляется лишь в процессе анализа, совершающегося на основе марксистской философии, включающей в себя и фейербаховское опосредование.

HEGEL ON THE HIGHEST FORM OF THINKING

I. Vas

This article analyzes the most advanced stage of Hegelian logic, the stage of Idea. In her treatment the author proves that the essence of Idea is purposeful activity. She makes this statement on the basis of an analysis of the determinatenesses of Idea and of the two stages forming it: subjectivity and objectivity. In subjectivity we may find the cognizing activity of the individual, while in objectivity the practical activity is inherent.

Since Idea is also a knowledge formulated during purposeful activity, its developmental stages include the various forms of purposeful activity, i. e., work (theoretical and practical) or rather the knowledge acquired along with it. One of Hegel's contributions to the history of philosophy is the incomparably differentiated characterization of this knowledge which he achieved by treating the spheres of both practical and theoretical work as the unity of the two types of work.

The author points out that the practical side of human activity is inherent in the idea of cognition, the sphere of cognition. This is the side which coincides with the synthetic stage of the process described by Hegel. Its highest epistemological result is the theorem and thus the mentioned side coincides also with the practical sphere of theoretical activity. The author also proves that practical activity of individuality is inherent in the idea of cognition, the phase of will and by this the category of volition is explained as one which includes practical activity.

Thus it may be asserted that the type of knowledge at the stage of Hegelian Idea, i. e., the highest form of thinking, is one arising from and justified by purposeful activity. But this content emerges only in the frame of a Marxian philosophical analysis which also includes Feuerbach's interpretation.